

SLOVENSKO ZGODOVINSKO SLOVAROPISJE S KONCEPTUALNO-RAZVOJNEGA VIDIKA

Majda Merše

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 811.163.6'374-122

Na različno zasnovi že uresničenih in še pripravljanih slovarskih prikazov, ki spadajo v okvir zgodovinskega slovaropisja, so vplivala številna dejstva: predmet in cilj prikaza, obseg in kakovost gradivske osnove, število sodelujočih slovaropiscev, upoštevanje dosežkov sočasnega jezikoslovja itn. V prispevku so obširneje prikazani posodobitveni postopki, s katerimi je v različnih tipih zgodovinskih slovarjev sodobnemu uporabniku večstransko približana leksika prikazanega obdobja iz preteklosti.

slovaropisje, zgodovina slovenskega jezika, tipi zgodovinskih slovarjev, slovaropisna metodologija, posodobitveni postopki

The different designs of the already realised and forthcoming dictionary entries that are part of Slovene historical lexicography have been influenced by numerous factors such as the subject and aim of the entry, the volume and quality of the gathered material, the number of collaborating lexicographers, the linguistic achievements of the time, and so on. The paper deals extensively with update procedures from different types of historical dictionaries which present to the modern user the lexis of a given historical era.

lexicography, history of the Slovene language, types of Slovene historical dictionary, methodology of lexicography, update procedures

1 Razvoj slovenskega zgodovinskega slovaropisja¹ je mogoče zasledovati od Pleteršnikovega slovensko-nemškega slovarja dalje (1894–1895), sklenjeno pa šele v zadnjih desetletjih. Slednje je posledica dejstva, da so se šele po drugi svetovni vojni postopno uresničile ideje o institucionalni organiziranosti slovarskega dela, ki naj bi med drugim privedla tudi do zahtevnejših slovarskih predstavitev starejših obdobj rabe slovenskega (knjižnega) jezika.

1.1 Načrtnemu izpisovanju slovenskega besedja iz najstarejših tiskanih in rokopisnih večjezičnih slovarjev (npr. iz obeh Megiserjevih

slovarjev iz let 1592 in 1603, iz Kastelec-Vorenčevega rokopisnega slovarja, 1680–1710 itn.) ter del s slovarskimi sezname (npr. Registra Dalmatinove *Biblije* (1584) in slovarskih seznamov Bohoričeve slovnice) so sledili obrnjeni slovarji in preurejeni slovarski sezname slovenskih besed, navedenih v delih 16. stoletja. V novejšem času je tudi pot do tovrstnih slovarskih opisov močno skrajšala uporaba računalnikov (prim. Karničarjevo preobrnitev Gutsmannovega nemško-slovenskega slovarja, 1999).

1.2 V okviru različnih publikacij je bilo slovarsko predstavljeno tudi besedje, uporabljeno v najstarejših rokopisnih spomenikih (npr. v

¹ Obravnava se omejuje le na pravo zgodovinsko slovaropisje, etimoloških in dialektoloških slovarjev, ki so tudi sestavni del »zgodovinskega cikla«, pa ne vključuje.

Brižinskih spomenikih, Stiškem rokopisu, v slovenskih mestnih prisežnih besedilih itn.).

1.3 Kot manj zahtevno obliko zgodovinskega slovaropisja je mogoče obravnavati sezname izbranih, težje razumljivih besed s pripisanimi sopomenskimi pojasnili, dodane izdajam nekaterih starejših besedil z namenom, da bi bila sodobnemu uporabniku lažje razumljiva (npr. slovarček v knjigi *Slovenski protestantski pisci* (Rupel 1966)). Sezname, ki so rezultat individualne presoje glede stopnje uporabnikove pomenske predstavljenosti v obravnavanih besedilih zajetega besedja, logično kažejo na različna izbirna merila. Na sezname so najpogosteje uvrščene iz nemščine prevzete besede (npr. *ajd*, *andoht*, *erbič*, *fals* itn.), redkeje besede, prevzete iz latinščine, večkrat tudi besede, ki jih današnjemu uporabniku odtujuje glasovna podoba izpred stoletij ter nepoznavanje kasneje opravljenih razvojnih procesov² (npr. *bozi* 'ubogi', *čest* 'čast', *jegrača* 'igrača') itn. Na slovaropisno nezahtevnost tovrstnih seznamov kaže tudi metodološka neizčiščenost, saj je npr. praksa združevanja, ki je s ponovitvami prerasla v pravila, nedosledno izpeljana.

1.3.1 Veliko zahtevnejšo vsebinsko zamisel in slovaropisno izvedbo pa nasprotno izkazuje Slovarček manj znanih izrazov, ki v povezavi z izbranimi, tematsko oblikovanimi skupinami izpričanih (večinoma terminoloških) poimenovanj (npr. vladarskih naslovov, obćih oblastnih pojmov itn.) obvestilno dopolnjuje spletno izdajo *Mestnih prisežnih besedil v slovenskem jeziku do začetka 16. stoletja* (Golec 2009).

1.4 Sredi sedemdesetih let 20. stoletja so stekle priprave na izčrpen slovar del slovenskih

protestantskih piscev 16. stoletja. S popolnim izpisom vseh ohranjenih protestantskih del ter slovenskega besedja iz obeh Megiserjevih slovarjev je bilo zbrano celovito gradivo, ki omogoča večravninski prikaz besedja. Z objavo sta postala splošno dostopna vsaj dva delna rezultata načrtovanega dela: poskusni snopič slovarja (2001) in besednovrstno-slovnični popis besedja, uporabljenega v slovenskih biblijskih prevodih 16. stoletja (2006). Na osnovi redakcije Vilka Novaka, ki je bila opravljena v letih 1981–1987, je bil za tisk pripravljen *Slovar stare knjižne prekmurščine* (2006). Izdelan je na osnovi gradiva, zbranega deloma s popolnim izpisom, večinoma pa s kombinacijo popolnega in izbirnega izpisa 25 izbranih del, ki so se zvrstila v 170 letih (1715–1886). Leta 2006 je izšel tudi Snojev *Slovar jezika Janeza Svetokriškega* (2006), ki ga je mogoče obravnavati tudi kot zgodovinski avtorski slovar³ itn.

2 Na različno zasnovi že uresničenih in še pripravljanih slovarskih prikazov, ki spadajo v okvir zgodovinskega slovaropisja, so vplivala številna dejstva, zlasti pa: predmet in cilj prikaza, obseg in kakovost gradivske osnove, število sodelujoćih slovaropiscev, upoštevanje dosežkov sočasnega jezikoslovja, zlasti pa leksikologije in slovaropisja.

2.1 Razlike med slovarji različnih tipov so pričakovane, odkrila pa jih je tudi primerjava slovarjev istega tipa (npr. obrnjenih, razlagalnih itn.). Razlikovalne značilnosti posameznega slovarja so posledica različne zasnovi in različne izvedbe.

2.1.1 Pleteršnikov slovensko-nemški slovar npr. izkazuje z navedbo virov za rabo posameznih besed in njihovih pomenov časovno perspektivo, ki neredko sega nazaj do začetkov

² Gre npr. za palatalizacijo, slabljenje nenaglašanih samoglasnikov, različne odraze naglašanih samoglasnikov, disimilacijsko preoblikovanje soglasnikov in soglasniških skupin itn.

³ Slovar je nastal na osnovi popolnega računalniškega izpisa prve in pete ter delnih izpisov druge, tretje in ćetrte knjige pridig Janeza Svetokriškega (Snoj 2006: VIII).

slovenskega knjižnega jezika. Vendar Pleteršnik, ki je opravil zahtevno uredniško delo pri slovarju, v uvodu navaja, da slovar ni mogel biti zamišljen kot pravi zgodovinski slovar, ki bi prikazoval razvoj slovenskega besednega zaklada v minulih stoletjih, saj je bilo zanj na osnovi različne metodologije zbrano zelo različno gradivo. Slednje je omogočalo zasledovanje cilja, ki ga je Pleteršnik izpostavil tudi kot osnovno uredniško načelo: v razumnih mejah »sprejeti, kar se v literaturi nahaja in kar narod govori« (PS 1894: VII). Preverjanje navedkov iz del slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja je npr. pokazalo, da le-ti ne morejo povsem natančno zrcaliti tedanje rabe, saj je bilo opravljenih več raznovrstnih prilagoditev in posodobitev izpisov, ki tudi niso opremljeni z lokacijami (prim. Merše 2008).

2.1.2 Na različnost obrnjenih zgodovinskih slovarjev je v veliki meri vplivalo avtorstvo (Merše 2000: 156–160). Obrnjeni Megiserjev slovar iz leta 1592, ki ga je izdelala Annelies Läg Reid, je npr. obogaten s podatki o kasnejših slovarjih, v katerih so bile iztočnice iz Megiserjevega slovarja še prikazane. Jože Stabej pa se je pri preverjanju virov za Megiserjev *Thesaurus polyglottus* omejil na sočasna dela slovarskega značaja. Med obrnjene slovarje spada tudi slovarsko urejeni seznam besed, ki so (označene z zvezdico) na desnem ali levem robu Dalmatinove *Biblije* 1584 pojasnjevale enako označene besede v biblijskem besedilu (Stabej 1976: 107–131), le da gre v tem primeru za slovensko-slovenski slovarček. Njegova posebnost je kontekstualno navajanje pojasnjevanje besede in njene robne sopomenke z oznako lokacije. Med obrnjenimi slovarji metodološko novost uresničuje Karničarjeva računalniška preobrnitev Gutsmannovega slovarja. Odsotnost dodatnih slovničnih obvestil – iztočnice niso besednovrstno opredeljene, enakoizraznice niso razvidneje označene, različice niso povezano prikazane itn. – izravna brezhbno izpeljana preobrnitev, pri

kateri so se v vlogi iztočnic znašle vse pojavitve slovenskih besed iz prvotnega ustrezničnega razdelka. Abecedno so urejene tudi vse besedne zveze. Njihovo navajanje predstavlja bogastvo povezav, v katerih so nastopali samostalniki in glagoli.

2.1.3 Med razlagalnimi slovarji po nekaterih značilnostih izstopa Snojev *Slovar jezika Janeza Svetokriškega*: v ospredju je prikaz oblik pregibnih besed, pomenska razčlenjenost besed je le okvirna. Med posebnosti slovarja spadajo številne podatkovne razširitve slovarskih sestavkov, kar je element enciklopedičnih opisov. Strokovno specializiranost avtorja pa razkrivajo zelo uporabna, jedrnata etimološka pojasnila.

3 Uporabniki običajno segajo po tovrstnih slovarskih priročnikih v želji, da bi dobili pomensko pojasnilo za konkretno besedo, uporabljano v določenem besedilu ali v določenem obdobju iz slovenske (knjižno)jezikovne preteklosti, lahko tudi za katero izmed njenih oblik ali za katero od slovničnih lastnosti, ki se vežejo nanjo.

3.1 Sodobnim uporabnikom večine tovrstnih priročnikov je pot do iskanega podatka olajšana s številnimi posodobitvenimi postopki, ki so metodološka značilnost zgodovinskega slovaropisja. Obvestilnost priročnikov širijo tudi dodana slovnična pojasnila, ki številčno in vrstno naraščajo sorazmerno z zahtevnostjo koncepta slovarja. Zahtevnejšo zasnovo slovarja, ki stremi k celovite(jše)mu prikazu rabe besedja (npr. po pisni, glasoslovni, besedotvorni, skladenjski, pomenski, stilistični plati), pa pogojuje zadostna gradivska osnova. Najširšo slovarsko obvestilnost omogočajo popolni izpisi vseh obstoječih del, kakršni so bili npr. izdelani za *Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*.

3.2 Razdaljo med uporabnikom znanim in uporabljanim besedjem ter nepoznanimi ali nerazumljenimi pojavi iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika omiljajo naslednji posodobitveni postopki:

- Izpostavitve iztočnice, ki je pisno in glasoslovno posodobljena, je značilna za vse tipe zgodovinskih slovarjev. Tiskovno je večinoma poudarjena. Pri pregibnih besedah so navedene izhodiščne oblike: imenovalnik ednine pri samostalnikih, nedoločnik pri glagolih, oblika za moški spol pri pridevniških besedah.⁴

- Med pričakovane informacije spadajo zanesljive besednovrstno-slovnične opredelitve besed. Preprosteje zasnovani slovarčki, ki imajo predvsem namen seznaniti s slovenskim besedjem, uporabljenim na različnih mestih izpisovanega dela (npr. v ponazoritvenih trojezičnih seznamih Bohoričeve slovnice) ali znotraj starejšega slovarskega seznama (npr. v Registru Dalmatinove *Biblije*), so z besednovrstnimi oznakami le deloma oz. posredno označeni⁵ ali pa besednovrstnih opredelitev sploh nimajo. Na besedno vrsto posredno kažejo tujejezične ustreznice ter skladijski položaj iztočnice v daljših navedkih. Opredelitve praviloma zrcalijo slovnična spoznanja iz časa nastanka slovarskega priročnika, hkrati pa kažejo značilnosti jezikovnega sistema, uresničene v prikazanem obdobju ali le v posameznem delu iz tega obdobja.⁶

- Pri besedah, oblikah in zgradbah, ki jih je mogoče zadovoljivo pojasniti le z upoštevanjem njihove prevzetosti ali kalkiranosti, je nujna predstopnja večstranskega slovarskega prikaza tudi jezikovnoprimerjalno ugotavljanje njihove zgradbe in sestavin ter seznanjenost z razvojno stopnjo vplivnega jezika.

- Z raznovrstnimi oznakami so praviloma ločene enakoizraznice. Od te prakse nekoliko odstopa preobrnitev Gutschmannovega slovarja, kjer se enakoizraznice ločijo po pripisanih nemških razlagah.

- Pričakovana sestavina zgodovinskih slovarjev so tudi opozorila na pisno in izgovorno ter oblikoslovno in tvorbeno variantnost, ki je značilnost prikazanega dela/del ali obdobja. V slovarjih je docela samoumevno opozorjeno na besedotvorno variantnost, saj je slednja razumljena kot del besednega zaklada, običajno tudi na glasoslovno, pri popolnejših slovarjih tudi na oblikoslovno,⁷ redkeje na pisno, saj bi bilo prikazovati slednjo pri vsaki leksikalni enoti zaradi številnih variant prezahtevno, hkrati pa zaradi možnosti posebne predstavitve v uvodu tudi neekonomično. Na zbirno mesto obravnave glasoslovnih variant, ki ga uvaja posodobljena iztočnica, je običajno pokazano s kazalčnim geslom. Vendar tudi kazalčna gesla v različnih zgodovinskih slovarjih lahko opravljajo različno vlogo. V Stabejevem slovarskem prikazu slovenskega besedja iz Bohoričeve slovnice spadajo t. i. kazalke med

⁴ Drugačno prakso izkazujejo slovarski prikazi besedja, uporabljenega v slovenskih rokopisnih spomenikih. Zelo premišljeno zasnovano npr. izkazuje slovar *Brižinskih spomenikov*, kjer so iztočnice vse besedne enote oz. vse izpričane oblike posameznih besed. Navedene so v izvirnem zapisu in opremljene z vsemi določljivimi slovničnimi oznakami: npr. *naboiachu dov.*, *3. mn. impf.* (141). Če gre za neizhodiščno obliko pregibne besede, je s kazalko pokazano, pod katero zbirno iztočnico je predstavljena.

⁵ V Stabejevem slovarskem seznamu robnih pojasnil iz Dalmatinove *Biblije* 1584 je na besedno vrsto, to je na samostalnik, posredno opozorjeno le z oznako spola: npr. *ajfer -fra m* (Stabej 1976: 107).

⁶ Pri pripravi besednovrstno-slovničnega popisa besedja, uporabljenega v slovenskih biblijskih prevodih 16. stoletja, je bilo med drugim treba analitično natančno določiti tudi obseg besedja, ki uresničuje povedkovniško funkcijo, prepoznati in določiti razmerja med vrstami veznikov, ki se razlikujejo od stanja v sodobnem knjižnem jeziku itn. V *Slovarju stare knjižne prekmurščine*, ki je nastajal dve desetletji prej, so npr. navedena le gesla klasičnih besednih vrst, brez povedkovnikov.

⁷ V *Slovarju stare knjižne prekmurščine* npr. določna in nedoločna oblika pridevnika nista obravnavani kot dvojnici: iztočnično je izpostavljena tista, ki prevladuje v rabi, zajeti deloma s popolnim, večinoma pa z izbirnim izpisom.

večnamenske urejevalne postopke: z njimi je pokazano na mesto obravnave različnih glasoslovnih variant (npr. *ardeč* v. (= vide) *rdeč*), na mesto obravnave oblik in tvorjenk, ki niso iztočnično osamosvojene (npr. *berejoč* v. *brati* – *beroč*, boginja (*dea*) v. *bog* – *bogovi*, *S* 57 itn.), občasno pa je z njimi pokazana (obratna) pot od uporabniku bolj znane, razvojno spreminjene, sodobne različice k tisti, ki je izpričana v besedilu iz 16. stoletja (npr. *bober* v. *beber*) itn. Upoštevanje sodobnega stanja in ustvarjanje kazalčnih povezav s stanjem v 16. stoletju je splošno uveljavljeni urejevalni postopek v obrnjenem slovarju Annelies Läg Reid. V *Slovarju jezika Janeza Svetokriškega* je povezanost med glasoslovnimi različicami izpeljana s puščicami (npr. med *keteri* in *kateri*, *izbrati* in *zbrati* itn.).

4 Ker postajajo po zaslugi računalniške tehnologije in svetovnega spleta tudi slovenska besedila, nastala v preteklih stoletjih, vse lažje dostopna, bo predvidoma naraščala tudi potreba po njihovem razumevanju, ki ji bodo lahko zadostili le široko obvestilni slovarski priročniki.

Literatura in viri

- GOLEC, Boris, OGRIN, Matija (ur.), 2009: *Mestna prisežna besedila v slovenskem jeziku do začetka 19. stoletja*. Elektronske znanstvenokritične izdaje slovenskega slovstva. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU. <<http://nl.ijs.si/e-zrc/prisege/>>
- KARNIČAR, Ludvik, 1999: *Deutsch-windisches Wörterbuch mit einer Sammlung der verdeutschten windischen Stammwörter, und einiger vorzüglichern abstammenden Wörter von Oswald Gutschmann, Klagenfurt 1789*. Auf Slowenisch-Deutsch umgekehrt und bearbeitet von Ludwig Karničar. Gradec: Institut für Slawistik der Universität Graz (Slowenische Forschungsberichte 3).
- LÄGREID, Annelies, 1967: *Hieronymus Megiser, Slowenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch*. Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausgabe aus dem Jahre 1592, Bearbeitet von Annelies Läg Reid. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- MERŠE, Majda, 2000: Dosežki in naloge slovenskega zgodovinskega slovaropisja. Jan, Zoltan (ur.): *Zbornik slavističnega društva Slovenije 10*. Ljubljana. 155–166.
- MERŠE, Majda, 2008: Gradivska problematika zgodovinskega slovaropisja (ob Kreljevem in Juričičevem besedju v Pleteršnikovem slovarju). Jesenšek, Marko (ur.): *Od Megiserja do elektronske izdaje Pleteršnikovega slovarja*. Maribor (Zora 56). 307–325.
- NOVAK, Vilko, 2006: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.
- PLETERŠNIK, Maks, 1894/95: *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana: Knezoškofijstvo.
- RUPEL, Mirko, 1966: *Slovenski protestantski pisci*. Druga, dopolnjena izdaja. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- SNOJ, Marko, 2006: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU (Dela / Opera SAZU 49/7).
- STABEJ, Jože, 1971: *Slowenisch-lateinisches-deutsches (zum Theil) Wörterbuch der Grammatik von Adam Bohorič. Adam Bohorič, Arcticae horulae, Die erste Grammatik der slowenischen Sprache, Wittenberg 1584. II. Teil: Untersuchungen*. München: Dr. dr. Rudolf Trofenik. 144–206.
- STABEJ, Jože, 1976: *Wörterverzeichnis der Sprachbemerkungen und des Registers in der Biblia Dalmatins 1584. Jurij Dalmatin, Biblia 1584. II. Teil: Abhandlungen*. München: Dr. dr. Rudolf Trofenik. 101–181.
- ZOR, Janez, JAKOPIN, Franc, LOGAR, Tine, 1992: *Slovar. Brižinski spomeniki*. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede. 130–160.